

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра культурології

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь – бакалавр

на тему: **«ФУНКЦІОНАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ МУРАЛІВ ЯК
ВИРАЖЕННЯ СУСПІЛЬНИХ НАСТРОЇВ У ПУБЛІЧНОМУ
ПРОСТОРИ ЗА УМОВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ»**

Виконав: студент 4-го року
навчання, напряму підготовки
034 Культурологія

Кучерук Єгор Олександрович

Керівник: Демчук Р.В.,
проф., д. культурології
Рецензент: Олійник О. С.,
кандидат культурології,
зав. відділу теорії та історії
культури Інституту
культурології НАМ України

Кваліфікаційна робота захищена з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 20__ р.

Київ 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ОСНОВНІ РИСИ РОЗВИТКУ МУРАЛАРТУ В УКРАЇНІ ТА ФУНКЦІЇ МУРАЛІВ ДО ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ 24.02.2022	7
1.1. Специфіка українського публічного простору, як місця дії муралів....	8
1.2 Історичний взаємозв'язок графіті та муралів. Передумови становлення мураларту в Україні.	12
1.3 Перші українські мурали у період з 2008 до 2014	14
1.4 Мурали у період з 2014 по 2022 та вплив подій Революції гідності на формування відмінності тенденцій українського і європейського мураларту.	16
РОЗДІЛ II. ТРАНСОФРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО МУРАЛАРТУ ПІД ВПЛИВОМ ПОВНОМАСШТАБНОГО РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ ТА НОВІ СИМВОЛІЧНІ ФУНКЦІЇ МУРАЛІВ	22
2.1 Мурали, як інструмент створення колективної та культурної пам'яті у публічному просторі	22
2.2 Мурали присвячені містам та функція створення нової міської ідентифікації.....	26
2.3. Мурали, присвячені героїчним образам та функція особистісного зразку	28
2.4 Мурали створені на честь військових та функція глорифікації та меморіалізації	30
РОЗДІЛ III. ПОДАЛЬШІ ПЕРСПЕКТИВИ МУРАЛІВ, ЯК ЗАСОБУ ХУДОЖНЬОМЕМОРІАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ.....	35
Висновки	40
Бібліографія.....	42

Додатки:48

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У контексті російсько-української війни, мурали стають засобом вираження суспільних настроїв та емоцій, що переживають українці. Стінописи стають своєрідними платформами для вираження болю, солідарності, протесту та надії. Функціональна трансформація муралів, їх зміна у відповідності з часом, є відображенням динаміки та зміни настроїв українського суспільства. Це дослідження дає можливість не лише зрозуміти художній вимір муралів, але й проаналізувати їхню роль в сучасному публічному просторі. Вони стають своєрідними комунікативними каналами, які транслюють голос суспільства, активізують дискусію та спонукають до роздумів.

Мурали мають здатність вносити нові та важливі маркери-символи у публічний простір у якому вони з'являються. Мурали здатні нести символічне, інформаційне, декоративне значення і створювати просторові орієнтири у міському просторі.

В українських муралах, створених після повномасштабного вторгнення можна побачити велику кількість образів і значень, які не були представлені в публічних просторах до цього. Нові мурали здатні виражати гумор та сатиру військового часу, як наприклад зображення котиків тероборони колективом LBWS CAT в Одесі (Дод.1) чи використовуючи ненормативну лексику принижувати ворога, як наприклад зображення «русский военный корабль» (Дод.2) в Запоріжжі, або просто через авторські проекти рефлексувати над подіями війни, як наприклад мурал Володимира Манжоса під назвою «Час змін» (Дод.3)¹. Втім, у цьому дослідженні я зосередився тільки на героїчних, міських і військових образах, які можна зустріти у нових муралах і які різними способами слугують задачі сформувати колективну і культурну пам'ять про війну.

¹ Оксана Сморгевська Міфологія війни: мистецькі образи та смисли

Це дослідження має значення не лише для мистецької, але й для політичної, соціальної та культурної сфери. Воно допомагає розкрити складність та глибину суспільного контексту, розуміти вплив війни на мистецтво та настрої людей.

Реакція мураларту на повномасштабне вторгнення росії 24.02.2022 та нові символи, які фіксуються в сучасному українському публічному просторі, сприяють формуванню колективної пам'яті та консолідації суспільства і у зв'язку з цим, обумовлюють актуальність нашого дослідження.

Об'єкт дослідження: мурали у публічному просторі міста

Предмет дослідження: художньо-сміслова трансформація муралів як відображення суспільних настроїв доби

Метою цієї роботи є аналіз розвитку мураларту в Україні у контексті взаємозв'язку муралів із суспільними настроями часу, у який вони створені, зокрема періоду російсько-української війни.

Поставлена мета передбачає такі **завдання**:

- дослідження умов появи муралів в Україні;
- визначення ролі муралів у публічному просторі;
- дослідження нових течій в українському мураларті, які з'явилися після початку повномасштабного вторгнення;
- з'ясування потенціалу муралів щодо сучасного переосмислення традиційних художньо-меморіальних практик

Хронологічні межі дослідження охоплюють всю історію розвитку мураларту в Україні, починаючи з 2008 року і закінчуючи муралами, створеними за останні 14-ть місяців з початку повномасштабного вторгнення росії 24.02.2022 року.

Методологія дослідження.

Дослідження спирається на соціологічний підхід, адже зазначений підхід фокусує увагу не стільки на самому просторі, скільки на соціальних відносинах, які з'являються у ньому, візуалізацією чого виступає мураларт.

Провідним у методологічному плані є мистецтвознавчий аналіз прикладів публічних арт-творів у річищі концепції «Контрмонументу» Дж. Янга, як нового виду роботи із сенсами у публічному просторі.

Тож, основними методами, застосованими у роботі виступають: аналітичний, мистецтвознавчий та пам'яткознавчий (у тому числі, натурні дослідження пам'яток)

Ступінь наукової розробки теми:

Проблематикою публічного простору в Україні займалися М. Грищенко, І. Тищенко та А. Мусиездов, але здебільшого роботи присвячені дефініції поняття і аналізу європейських досліджень і підходів до визначення.

Враховуючи, що мурали почали з'являтися в українському контексті тільки на початку 2010-х років, ця тема досі є недостатньо дослідженою. Більшість існуючих робіт зупиняється на рівні термінологічних визначень або просто повторює популярні у ЗМІ наративи стосовно позитивного впливу муралів на місто, при цьому без проведення якісних досліджень та без заглиблення у тему. Але є і дослідники, які заглиблюються в український контекст розвитку мураларту. Так, Б. Гаврилюк досліджує історію розвитку цього мистецького руху в Україні та досліджує особливості стану розвитку української муралістики через сучасних українських художників, таких як брати Грехи чи дует *Interesni Kazki*. А. Єфімова більше спеціалізується на концепціях публічного простору та паблік-арту і розглядає мурали у контексті актуальних художньо-меморіальних. Є. Моляр, була однією з перших дослідниць, яка критично поставилася до активної популяризації

муралів в Україні і суспільних міфів стосовно виключно позитивної їхньої функції, і розглянула мурали у контексті історії розвитку монументального мистецтва Радянської України та важливості переосмислення та наповнення сучасного публічного простору новими та якісними сенсами. Загалом теми публічного простору та мураларту в Україні недостатньо досліджені .

Новизна дослідження .

Через відсутню історичну традицію понять, «мурали» і «публічний простір» для широкого загалу залишаються лише імпортованими з Європи трендами і тому особливості співіснування цих понять в українському контексті досі не розглянуті. Тож, представлена робота певним чином заповнює цю прогалину, досліджуючи кореляцію ключових етапів розвитку мураларту в Україні і стани, у яких перебували публічні простори в ці періоди.

РОЗДІЛ І. ОСНОВНІ РИСИ РОЗВИТКУ МУРАЛАРТУ В УКРАЇНІ ТА ФУНКЦІЇ МУРАЛІВ ДО ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ 24.02.2022

Для аналізу процесу розвитку українських муралів була взята за основу періодизація Бориса Гаврилюка, яку він використовує у роботі «Процес легалізації та розвитку мураларту в Києві. Концептуальна ревіталізація міста»². Хоча ця робота і розглядає тільки столичний контекст, періодизацію автора можна використати і для ширшої характеристики розвитку мураларту по всій Україні, адже перші прояви вуличного мистецтва з'явилися майже одночасно в різних регіонах і надалі розвивалися схожими шляхами. Втім для цієї роботи оригінальна періодизація була видозмінена. Б. Гаврилюк ділить процес становлення

² Гаврилюк Б. Процес легалізації та розвитку мураларту в Києві. концептуальна ревіталізація міста. Актуальні питання гуманітарних наук. 2022

мураларту на наступні хронологічні відрізки: 2008 – 2013, 2014 – 2015, 2015 – 2019, 2020 - 2021, 2022 – наш час. Однак, на нашу думку, виокремлення відрізків 2015 - 2019 та 2020 - 2021 нічим не виправдане, адже процес, який Гаврилюк визначає характерними для 2014 - 2015 рр, а саме «поява патріотичних, соціально-політичних графіті та муралів», після закінчення цього періоду нікуди не зник. Патріотичні мурали з'являлися далі і у 2019, і 2021 році. Так само діяльність європейських художників та фестивалів мураларту в Україні, яка були властиві для 2015 - 2019 рр продовжується і в 2020 - 2021 рр, хоча і з меншим фанатизмом. Ба більше, процеси другого та третього етапів однаково зародилися після подій Революції Гідності і ті самі європейські художники у 2015-2019 не рідко створювали мурали, рефлексуючи події Євромайдану та використовуючи українську символіку.

Розвиток цих процесів між 2014 та 2021 відбувався не поступово, а скоріше паралельно і до того ж демонстрував схожі суспільні настрої, які ми ще детальніше розглянемо в розділах нижче.

1.1. Специфіка українського публічного простору, як місця дії муралів

Для дослідження муралів та аналізу їхнього впливу на середовище, у якому вони з'являються, важливо додатково розглянути поняття публічного простору і зокрема його специфіку в Україні.

Частина цієї специфіки обумовлена тим, що в українському законодавстві взагалі не існує визначення «публічного простору», і натомість в регулятивних актах міського управління і містопланування існує лиш визначення «просторів громадського використання»³.

³ Лукін С. Аналіз нормативно-правових документів та їх роль в організації публічного простору для розвитку міст. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: державне управління. 2020. Т. 31, № 1. С. 44–49.

Для цього дослідження ми використовували соціологічний підхід до визначення публічного простору. За Грищенко такий підхід дозволяє дивитися на публічний простір, як «на доступний, відкритий міський простір – місце, доступне для широких, різноманітних соціальних груп, і яке базується на основі соціальної свободи пересування та анонімності контактів»⁴.

Ми виділяємо саме соціологічний підхід, бо з архітектурної точки зору, публічний простір можна також визначити як просто рекреаційну площу, не зайняту забудовою, чого недостатньо для цього дослідження, адже такий підхід не враховує символічні значення, які здатен набувати публічний простір і його складові. Соціологічний підхід також дозволяє нам розглядати публічний простір з боку соціальної взаємодії, яку обумовлює простір та його можливості надавати символічні значення та сенси всередині себе.

Це дозволяє проаналізувати мурали зі сторони відносин, які формуються між простором і його відвідувачем і структури подібної взаємодії. У такому випадку мурали можна визначити як приклад візуалізації такої соціальної практики споживання та конструювання публічного простору, через який можна дослідити практики, які домінують в різний час і відповідно фіксують свої значення у вигляді стінописів.

Аналізуючи мурали, як складову публічного простору, можна отримати унікальну інформацію про соціальні відносини, які властиві або для конкретного міського району, або які проявляються на суспільному рівні у конкретних ситуаціях міської взаємодії.

⁴ Грищенко М. Публічний простір міста як об'єкт соціологічного дослідження. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. 2016. № 1. С. 31–38.

Історія розвитку мураларту в Україні сповнена конфліктів, які стосуються проблем узгодження стінописів із місцевою владою, незадоволення місцевих жителів, художньої якості фінальних продуктів, тощо. Частина з них представлена у наступних у подальших розділах.

Більшість цих проблем можна пов'язати з відсутністю традиції поняття публічного простору та успадкуванням від СРСР визначення публічного, як спільного. Тоталітарний режим і тривала відсутність свободи висловлення вплинули на відчуження соціальної функції публічних просторів ⁵.

Втім, хоча подібне недостатнє розуміння природи публічного простору і породжує конфлікти всередині громади, ці конфлікти реалізують одну з головних рис публічного простору — свободу висловлення. Мурали, таким чином, як об'єкти навколо яких зароджується дискусія, можуть ставати каталізаторами утворення публічного простору. У таких конфліктах, зокрема, актуалізуються соціальні суперечності, владні відносини та соціальні цінності спільноти і її пріоритети, що проявляються саме в умовах публічного простору міста.

Так наприклад, створення муралу «Просте щастя» іспанського художника Хав (Хав'єра Робледо) (Дод. 4) супроводжувалося конфліктом з невеликою групою місцевих мешканців, які обурилися зображенню чорношкірої дитини у їхньому дворі. Вони використовували расистські висловлювання, заважали роботі художника і навіть ставили під ризик його життя, перерізаючи троси робочої люльки ⁶.

Подібний скандал показує рівень розвитку спільноти, відкритості та толерантності станом на 2017 рік. Але сам мурал згодом став прикладом трансформації цієї спільноти. Вже у 2019 році, коли через початок незаконної забудови поруч зі стінописом і «Просте щастя» було під ризиком

⁵ Тищенко І. М. Міський публічний простір: підходи до визначення

⁶ Harrington J. R. & S. Xav Paints New Mural In Kiev And Meets Racist Resistance. HuffPost.

зникнення, місцева громада об'єдналась для захисту муралу ⁷ : створила петицію, запустила хештег #savemural та сприяла розголосу справи.

Таким чином мурал, через конфлікт у публічному просторі виступив свого роду майданчиком для взаємодії різних соціальних груп і набуття досвіду про зразки публічної поведінки. Враховуючи, що однаково і в 2017, і в 2019, навколо цього муралу формувалися радикально різні за ідеями спільноти однодумців, можна стверджувати, що подібна позначка у міському просторі навіть виступала приводом для соціалізації та ідентифікації окремих людей.

Таким чином, однією з ключових функцій публічного простору і муралів зокрема можна визначити саме соціалізаційну та суспільнотворчу.

Але в контексті цього дослідження важливо також розглянути згадану М. Грищенко здатність публічного простору надавати безпеку. Функція безпеки розглядається, як комплекс правил поведінки у просторі, які створюються і контролюються самими учасниками ⁸.

Але в умовах війни подібні правила здатна формувати лише влада. Ключовими задачами для країни визначається національна безпека, яка можлива лише за умови існування чіткої самоідентифікації та сформованої колективної пам'яті у громадян, яка здатна консолідувати народ довкола трагічних і героїчних подій сучасної історії.⁹

Через образи, які створюють у просторі муралісти, або через дискусії, які формуються через стінописи, публічний простір фіксує особливості часу, в який з'являється нове символічне наповнення. Міський публічний простір

⁷ У Києві зводять багатоповерхівку, яка закриє мурал «Просте щастя». Your Art

⁸ Чернявская О. Теории социального пространства. Вестник ННГУ – 2008 – № 2

⁹ Ковальчук В. Виховання громадянської свідомості молоді в контексті освітніх реформ: досвід США. URL: <http://education-ua.org/ua/porivnyalnapedagogika/466-vikhovannya-gromadyanskoji-svidomosti-molodi-v-konteksti-osvitnikhreform-dosvid-ssha> (дата звернення: 29.10.2019).

є важливою точкою перетину економічних, політичних і соціальних відносин, а мурали – своєрідним маркером цих перетинів¹⁰.

Так, міський публічний простір створює умови для соціальної взаємодії, контактів та комунікації жителів, одночасно, в свою чергу, в результаті взаємодії, під впливом норм та практик використання та поведінки в публічному просторі відбувається його формування та трансформація.

Отже, мурали можна визначити однією з таких взаємозалежних практик, через які учасники публічного простору здатні впливати на нього, фіксуючі актуальні для спільноти цінності і навпаки: подібні спільні цінності впливають на зміну нових учасників цього простору.

1.2 Історичний взаємозв'язок графіті та муралів. Передумови становлення мураларту в Україні.

Аналізуючи історію розвитку українського мураларту не можна уникати також історію українського графіті, адже саме в контексті цього дослідження ці два поняття дуже сильно переплетені.

Зважаючи також на те, що і графіті, і мураларт все ще є достатньо новими мистецькими формами для українського простору, та є практично не дослідженим у вітчизняній мистецтвознавчій літературі (через що можна зустріти роботи, в яких плутаються поняття, або мурали просто називають “великими графіті”), вважаємо за доцільне зафіксувати відмінність цих двох понять.

¹⁰ Грищенко М. Публічний простір міста як об'єкт соціологічного дослідження. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. 2016. № 1. С. 31–38.

Графіті, як рух, з'явилися у 1966-1970 роках у Нью-Йорку. Зображення створювалися нелегально і були інструментом протесту та індивідуальної боротьби.

Появу муралів у їхньому сучасному вигляді великих стінописів у публічному просторі прийнято відносити до мексиканської революції 1917–1920 рр та особистостей Дієго Ривера та Давида Альфаро Сікейроса, які своїми роботами виражали соціальний характер революційно-демократичних протестів.

Мурали відрізняються від графіті тим, що вони більші за розміром, легалізовані, та не мають сформованої та закритої культури. Втім, український мураларт не можна пов'язувати з мексиканською традицією, адже в Україні вони з'явилися тільки у 2010-х роках, і з самого початку свого існування вони були тісно пов'язані саме з рухом графіті.

Розвиток українського графіті випадає на період «другої вуличної хвилі» поширення графіті світом, коли з другої половини 1970-х воно вийшло за межі американського континенту та почало перейматись європейськими країнами на початку 80-х.

До України графіті вже дісталось після набуття незалежності, і стало для молоді символом творчої свободи та протесту, приклад яких вони раніше могли бачити тільки у імпортованих європейських журналах.

З цього почався процес безперервного розвитку та формування власних стилів у цілої групи художників, які в майбутньому використовуючи свій досвід малювання на вулиці стануть першими українськими муралістами.

Серед них: Олексій Бордусов (Aec Interesni Kazki), Володимир Манжос (WaOne Interesni Kazki) Віталій та Сергій Грехи (Kickit Art Studio), Тарас Довгалюк та інші.

Графіті в незалежній Україні стало першою формою вуличного мистецтва, яка взаємодіяла з публічним простором і створювала можливості для комунікації, діалогу та рефлексії, залучаючи глядачів до активного сприйняття мистецтва. Графіті розпочали дискусію про мистецтво у публічному просторі і цим посприяли розвитку вуличного мистецтва і популяризації муралів. На думку Б. Гаврилюка, мураларт для суспільства став вдалим компромісом, який втілював ключові ідеї вуличного мистецтва без складової вандалізму, до якої іноді здатна тяжіти субкультура графіті ¹¹.

Зв'язок графіті та муралів в українському публічному просторі полягає в їхньому спільному впливі на нього. Обидва види вуличного мистецтва додають виразності до міського ландшафту, перетворюючи його на динамічний та взаємодіючий з простором.

1.3 Перші українські мурали у період з 2008 до 2014

Першим етапом розвитку муралів Гаврилюк, про застосування періодизації якого у нашому дослідженні вже йшлося, визначає відрізок 2008-2013 рр.

Автор виділяє цей період, як момент переходу художників та всього вуличного мистецтва України від графіті-райтингу до широкоформатних муралів. Головними обличчям цього періоду стали учасники художнього дуету “Interesni Kazki” Олексій Бордусов та Володимир Манжос. Вони віднайшли власний візуальний стиль, який не базувався на каліграфічній формі і не обмежувався просто написанням власного імені (тегу).

Для розуміння загального стану вуличного мистецтва в цей період достатньо прочитати слова самих художників: «There is no street art scene in our country. The Ukrainian street art scene is represented by less than 5 people»¹²

¹¹ Гаврилюк Б. Процес легалізації та розвитку мураларту в Києві. концептуальна ревіталізація міста. Актуальні питання гуманітарних наук. 2022

¹² Kim E. Surreal Street Art from Eastern Europe (18 pieces). Modern Met Media. URL: <https://mymodernmet.com/surreal-street-art-from/>.

Важливу роль у становленні муралів відіграли мистецькі фестивалі, які на початку 2010-х рр. вперше познайомили широку аудиторію з вуличним мистецтвом. Прикладом може слугувати фестиваль “Respublica”, який вперше проводився у Кам’янці-Подільському у 2011 році і окрім музичної програми мав, ще куровану художню частину. Організатори запросили українських та європейських художників, які за час фестивалю створили у місті перші мурали.

Починаючи з початку десятиліття, розвиток вуличного мистецтва та муралів відбувався в основному через ринково орієнтовані фестивалі, бієнале та спеціальні ініціативи, організовані неурядовими організаціями, кураторами та здійснені місцевими і міжнародними художниками. З першого ж етапу свого розвитку закріплюється модель створення муралів, яка представляє своєрідний аутсорсинг культурної політики від урядових структур до приватного капіталу. За зовнішній вигляд міста та його символічне наповнення відповідають приватні ініціативи.

Втім це стає можливістю для українських митців отримати нові можливості для реалізації своєї творчості та виконання великоформатних проектів, що сприяло розширенню художнього виразу та розвитку сучасного українського мистецтва. Поява перших українських муралів у цей період стала важливим кроком до міжнародного визнання українського вуличного мистецтва. На хвилі популярності муралів, українські митці привернули увагу світової громадськості до творчості, що стало підставою для участі в міжнародних проектах та виставках і популяризації українського мистецтва.

Велика кількість запрошених іноземних функціонує як символічне підтвердження європейського характеру України, а подальші появи муралів у столиці, створюють імідж креативної, демократичної і сучасної країни.

Українське суспільство бажало бути ближче до модного і європейського. Поява подібних фестивалей була першою спробою побудувати зв'язок з європейськими художниками і залучити молодих українських муралістів і Україну загалом до сучасного, західного дискурсу вуличного мистецтва.

1.4 Мурали у період з 2014 по 2022 та вплив подій Революції гідності на формування відмінності тенденцій українського і європейського мураларту.

Як вже зазначалося, Гаврилюк насправді розділяє цей період на менші відрізки: 2014 – 2015 рр., 2015 – 2019 рр. та 2020 – 2022 рр., але як вже аргументовувалося у вступі, я розглянув ці три періоди разом.

Єдиним ключовим переломом, який вплинув на розвиток дискурсу мураларту можна вважати події Революції гідності 2014 року. Революція стала найвагомішим масштабним протестом у новітній історії України, символом трагічної боротьби українських громадян за свої права і демократичний європейський вибір. Події Євромайдану змінили суспільні цінності і в цей час окрему важливість набули графіті. Через простоту використання аерозольної фарби, балони стали своєрідним інструментом, який міг фіксувати настрої суспільства у той момент. Графіті Майдану засуджували дії влади, зверталися до народу, закликали до дій, оплакували загиблих, піднімали моральний дух, висміювали ворогів, тощо.

Графіті набуло нового контексту. Воно як і раніше (в тому ж Нью-Йорку 60-хх) слугувало для маркування простору, але на цей раз його маркував не один чи декілька райтерів, а цілий народ. І такий формат діалогу через простір об'єднував людей¹³. Графіті знову було першою формою вуличного мистецтва, яка вступила у контакт із публічним простором і цим визначила

¹³ Ольга Грицюк “Соціально-політичні графіті революції гідності”

можливе застосування муралів для діалогу із суспільством і фіксації актуальних наративів.

Появу нового етапу розвитку мураларту в Україні визначила суспільна потреба у нових знаках і символах, у зв'язку з перосмисленням суспільством власної ідентичності. З'являється ціла низка стінописів, спрямованих на формування національної ідентичності. В цей період з'являються мурали, що зображують героїв Революції Гідності, історичних діячів, національних символів або самостійних художніх композицій, які символізували нові прагнення українського суспільства.

Подібний розвиток муралізму засвідчив про нові відмінності тенденцій в українському і європейському суспільстві. Якщо останнє прагнуло глобальних тенденцій, що можна побачити через домінування у вуличному мистецтві мультикультуралізму у, то для України однією з ключових тем стало відродження національної ідентичності¹⁴.

Хоча і варто також зауважити, що ці тенденції по-своєму поєдналися, адже часто іноземні художники запрошувались, щоб створити зображення з елементами національної символіки.

Так у 2014 році в Києві з'являються стінописи французького художника Julien Malland (Seth), які від його попередніх робіт у Києві тепер відрізняються наявністю української національної символіки: прапорів, елементів традиційного одягу, тризубу. (Дод. 5)

Трохи згодом створюється й відомий мурал португальського художника Алешандре Фарту (Vhils) у сквері Небесної Сотні. Вуличний художник за допомогою техніки сграфіто створив на стіні будинку зображення першого загиблого на Євромайдані — Сергія Нігояна. (Дод. 6)

¹⁴ (Перевода, Е., and О. Д. Івашко. "Візуалізація як механізм символічної політики (кейс муралізму у постреволюційній Україні)." Держава і право 71 (2016): 3-14.)

Так само, як міжнародні художники створили одні з найпомітніших образів української ідентичності, вони також створили прямі коментарі щодо російсько-українського конфлікту. У цьому контексті варто відзначити роботу «З Росії з любов'ю» (Дод. 7), створену у 2016 році французьким художником МТО у відповідь на кібератаку на українську енергосистему, яку приписують Росії: зображення снаряда у вигляді величезного серця є саркастичним коментарем до дискурсу "братньої любові", на який посилається Росія, щоб виправдати свою політику щодо України.

Українське суспільство виборолло своє право триматися європейського шляху розвитку та виявило бажання долучитися до правового й економічного простору Європейського Союзу.

Суспільне прагнення бути схожими на європейські країни та безапеляційна віра у виключно позитивний вплив муралів на публічний простір використали арт-фестивалі, які почали з'являтися в кожному великому українському місті. Впродовж 2015-2017 років з'являється багато мистецьких проєктів та фестивалів присвячених темам муралів та вуличного мистецтва. В Дніпрі це був «Mural Fest Dnipro», в Харкові – «Kharkiv Mural Fest» та «Харків SmART Fest», в Києві – «City Art», «Dynamic Urban Culture Kyiv», «Mural Social Club» та «Art United Us».¹⁵

У подальші декілька років кількість подібних ініціатив тільки збільшувалась і все більше розширювала географію поширення муралів. У Києві взагалі можна спостерігати неймовірний фанатизм до великих стінописів, яких станом на 2023 рік налічується вже 176 штук. Подібний інтенсивний розвиток змусив передивитися загальне захоплення та безапеляційний змінотворчий статус муралів.¹⁶

¹⁵ Провотар Н. І. Вуличне мистецтво у міському просторі: розміщення та сприйняття у містах України

¹⁶ Борис Гаврилук Процес легалізації та розвитку мураларту в киеві. концептуальна ревіталізація міста

Навіть трохи іронічно, що Володимир Манжос, який у 2010 році казав, що митців мало, у 2019 році вже зазначає, що муралів стало забагато і кожен називає себе художником муралістом¹⁷.

Але поза арт-фестивалями істотний вплив на створення та тематику об'єктів муралів мали соціально-політичні події, пов'язані з військовою агресією Російської Федерації.

Це можна побачити через появу муралів, які репрезентують у публічному просторі національні наративи. Вони можуть актуалізувати історичну пам'ять і зображуючи ключові моменти української історії, рефлексувати над сучасними подіями або виконувати меморіальну функцію.

Іноді новим наративам доводиться конфліктувати зі старими, що можна відслідкувати на прикладі Харкова. Р. Любавський виокремлює три домінуючі наративи для муралів Харкова: регіональний, національний та радянсько-ностальгійний¹⁸.

Очевидно, що два останніх конфліктують між собою, через що радянсько-ностальгічні портрети Г. Жукова (Дод. 8) і О. Пушкіна (Дод. 9) починають сусідствувати з Т. Шевченком (Дод. 10), героями битви під Крутами (Дод. 11), петриківськими розписами (Дод. 12) тощо. Але так само автором дослідження зазначається, всі ці наративи не змішуються і мурали досі продовжують існувати поруч одне з одним, транслуючи протилежні ідеї.¹⁹

До нових тенденцій у муралізмі, також призвело посилення контролю з боку еліт над тією частиною суспільства, яка є суб'єктом його розвитку, зростання формально деполітизованої тематики, збільшення замовних муралів та переходу вуличного мистецтва у виставкові зали. Другою

¹⁷ Володимир WaOne Манжос: про мурали, найдорожчу продану роботу та *Interesni Kazki. Your Art*.

¹⁸ Любавський Р. Муралі Харкова: простір, пам'ять, політика. Місто: історія, культура, суспільство. 2021. Т. 1, № 12.

¹⁹ Любавський Р. Муралі Харкова: простір, пам'ять, політика. Місто: історія, культура, суспільство. 2021. Т. 1, № 12.

причиною, яка стимулювала ці процеси, стала економічна криза. Муралізм є затратною справою, що полегшує політичний контроль над ним. Формами політичного контролю стають прямі замовлення та фінансування, зокрема у формі конкурсів; фінансування через громадські установи (наприклад, навчальні заклади), фестивалі; суспільно-політичні орієнтації виконавців муралів.²⁰

Політичний контроль може проявлятися у формі, політичної економії, приклади якої можна зустріти, приміром, в Києві та Краматорську.

Так у столиці у 2015 році з'явився проєкт «Dynamic Urban Culture Kyiv»²¹, в рамках якого у Святошинському районі було створено низку муралів та скульптур, ініціатором створення яких вказувався Ілля Сагайдак — колишній кандидат в депутати Київської міської ради за одним з округів як раз Святошинського району на виборах 2015 року і водночас головою Святошинської районної державної адміністрації. В Краматорську ж в момент виборів народних депутатів 9 позову у 2019 році, розпочався «фестиваль» «You are east» під час якого згодом в центрі міста з'явилося сім муралів від європейських художників²². Кожен з цих муралів внизу прикрашала велика металева табличка, яка вказувала, що ці мурали створені за підтримки народного депутата, бізнесмена та мецената Максима Єфімова, партія якого дуже зручно володіла офісом нижче тією ж вулицею, на якій було розміщено чотири мурали з тих сімох створених впродовж проєкту.

Обидва випадки мурали використовувались для отримання непрямой іміджевої чи політичної вигоди перед виборами. В таких випадках мистецтво стає зручним і видним інструментом, який надовго залишається

²⁰ Перегуда, Є., and О. Д. Івашко. "Візуалізація як механізм символічної політики (кейс муралізму у постреволюційній Україні)." *Держава і право* 71 (2016): 3-14.

²¹ Муралі Святошинського району. Вандрівка

²² Луцький М. Донбаський стріт-арт. У Краматорську створюють вулицю муралів (рос.). Радіо Свобода.

в публічному просторі, дешевший за великі урбаністичні проекти і до того ж в очах місцевих є безапеляційним маркером кращого життя, завдяки міфам і картинці успішного прикладу за кордоном.

Отже, ключовими тенденціями, які спостерігаються впродовж перших двох етапів розвитку мураларту в Україні можна виділити дивний парадокс, в рамках якого в одному просторі співіснують глобалістичні та національні наративи. Майдан одночасно посилює суспільне бажання бути наближеним до Європейських сучасних художніх та урбаністичних практик і одночасно визначив суспільну потребу відродження національної ідентичності.

Втім, через гонитву за красивою «картинкою» і екстенсивне розповсюдження стінописів в умовах відсутності чіткої системи затвердження муралів та хоч якогось погодження з міськими архітекторами чи жителями у місцях створення, мурали виконували більше декоративну роль, ніж якусь іншу. І хоча саме в цей час і з'являються перші патріотичні мурали, пріоритет для художнього висловлювання в місті надається європейським художникам, що можна протрактувати, як форму меншовартості по відношенню до своєї ж історії і простору.

У цьому розділі було розглянуто історію появи муралів в Українському публічному просторі, проаналізувано ключові етапи розвитку цього виду мистецтва та соціокультурні процеси, які їх супроводжували. Визначені функції муралів першого та другого етапу розвитку допомагають краще проаналізувати та зрозуміти трансформації, які спідкали рух мураларту після 24.02.2022

РОЗДІЛ II. ТРАНСОФРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО МУРАЛАРТУ ПІД ВПЛИВОМ ПОВНОМАСШТАБНОГО РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ ТА НОВІ СИМВОЛІЧНІ ФУНКЦІЇ МУРАЛІВ

Вже згаданий Б. Гаврилюк у своїй періодизації українського мураларту останнім періодом виділив стінописи створені після початку повномасштабного вторгнення, але згадав про це тільки у широкому контексті руйнації урбаністичного простору. У цьому розділі пропонуємо розглянути нові мурали у контексті символічного навантаження, виділити ключові наративи та зрозуміти тенденції.

2.1 Мурали, як інструмент створення колективної та культурної пам'яті у публічному просторі

Приклади нових функцій муралів, які далі розглянуті у цій роботі, є складовою комплексного процесу формування колективної пам'яті. Так чи інакше, всі стінописи, які з'явилися після 24 лютого, хоча і різними художніми образами і з різними наративами, загалом, виконують саме цю функцію.

Для інтерпретації подій минулого сучасні мурали використовують поєднання очевидного візуально-естетичного наповнення і актуального зараз історичного, ідеологічного та соціокультурного змісту. Подібне поєднання апелює до суспільної свідомості і культурної пам'яті, яку А. Ассман визначає, як «притаманний кожному суспільству і кожній епосі набір текстів, зображень і ритуалів, завдяки яким певна група людей стабілізує та передає далі власне бачення себе самої».²³

²³ Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с

Багато в чому, мурали, створені після початку повномасштабного вторгнення продовжили тенденції, які склалися у вуличному мистецтві після 2014 р.

Так у листопаді 2022 р. у Вінниці створили мурал, присвячений 300-тій річниці від дня народження Григорія Сковороди (Дод.13).

Зображення було створено на вулиці Григорія Сковороди (не так давно перейменованій з вулиці Пушкіна) і окрім того, що воно зафіксувало зміну міського топоніму в рамках загальної дерусифікації²⁴, воно продовжило тенденцію зображення видатних українських історичних діячів, як способу поширення національного нарративу у публічних просторах.

Цей мурал у Вінниці виконує рівно таку ж саму функцію, яке виконують зображення С. Петлюри (Дод.14), П. Скоропадського (Дод.15), Т. Шевченка (Дод.16), М. Грушевського (Дод.17) в Києві, які з'явилися у 2015-2016 роках. Але, втім, можна виділити, що вінницький стінопис створювався виключно за рахунок донатів місцевих жителів, на відміну від київських прикладів, що може свідчити про спільну трансформацію громади. Подібній функції також слугує мурал Івана Франка в Луцьку (Дод.18) або мурал Тараса Шевченка на Кіровоградщині (Дод. 19).

Можна також відмітити частіше використання національної символіки: гербу, прапора, зображення традиційного одягу, тощо.

В свою чергу часте вживання подібних символів до війни критикувалося з боку Є. Моляр з приводу низької символічної цінності. Зображення цілком можна визначити як «шароварщину» і кітч.

²⁴ Праведна Д. У Вінниці створюють мурал до 300-ї річниці від дня народження Григорія Сковороди. ФОТО. Вежа. Вінницький інформаційний портал. URL: <https://vezha.ua/u-vinnytsi-stvoryuyut-mural-do-300-yi-richnytsi-vid-dnya-narodzhennya-grygoriya-skovorody-foto/>.

Для «шароварних» муралів властива низька якість робіт, реалістичний стиль зображення, використання у композиціях образів дівчат у вінках, калини, прапорів, лелек, тощо.

Впродовж останніх десяти років ця проблема нікуди не ділася, і подібні мурали продовжують з'являтися і далі. Такі мурали є взагалі всеукраїнською тенденцією, яка розпочалася разом з поширенням муралів Україною. Прикладами можна вважати стінопис «Майстерні добра», створений у Києві 2016 р. (Дод.20), мурал Андрія Буняка на Львівській середній загальноосвітній школі №65 у 2021 р. (Дод.21) та мурал «Дівчина з прапором» Марії Ващенко, намальований в Ужгороді у 2022 р. (Дод.22)

Мурали здатні слугувати певним матеріальним втіленням знання, та, виконуючи функцію символічного маркування міського простору, можуть утворювати нові, (або ж утверджувати вже існуючі) «місця пам'яті». Важливо розрізняти «місце пам'яті» і «меморіал», адже у цій роботі розглянемо мурали з обох точок зору.

Французький історик П. Нора визначив «місця пам'яті» як своєрідні точки зіткнення, у яких формується та спільними зусиллями людей меморіалізується пам'ять суспільства. На відміну від меморіалів, які ініціюються офіційними структурами, фокусуються на збереженні та консервації пам'яті та частіше реалізуються у формах пам'ятників, меморіальних комплексів і назв вулиць, «місцями пам'яті» можуть виступати цілі споруди, події, традиції і навіть люди.²⁵

²⁵ Нора П.Проблематика мест памяти. Франция-память., М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб.:Изд-во С.-Петербур. унта, 1999. – С. 17–50

Поняття «місця пам'яті» має значно ширший контекст – це простір пам'яті, який виходить за межі уявлень про минуле, втілене у пам'ятниках та меморіалах²⁶.

Вже згаданий мурал, що присвячений Сергію Нігояну, знаходиться в Києві та є складовою комплексного місця пам'яті — скверу Небесної Сотні, на вулиці Михайлівській, 24, між Михайлівською площею та Майданом. Сквер був створений на місці закинutoї території, з якої в лютому 2014 року під час протистояння з силовиками, протестувальники демонтували паркан заради матеріалів для зведення барикад у центрі міста. Пізніше волонтери розчистили місце, кияни та родичі Героїв Небесної Сотні висадили там дерева, садженці яких передавали люди з різних кутків України. До процесу створення долучилося більше 1000 людей, а на урочистому відкритті у липні 2015-го були присутні активісти, митці, батьки Сергія Нігояна, посол Португалії та Президент України Петро Порошенко.

У подальшому, Сквер Небесної Сотні став місцем для зустрічей, лекцій та кінопоказів громади. І мурал португальського художника будучи частиною цього скверу, як місця пам'яті, підкреслював цінності спільноти, яка його створювала, закріплював ще свіжі трагічні образи цієї боротьби і таким чином сприяв створенню колективної та культурної пам'яті про події революції Гідності.

Мурали, як великомасштабні мистецькі твори, можуть відігравати важливу роль у створенні колективної та культурної пам'яті у публічному просторі. Вони стають способом візуального втілення і передачі історії, традицій, цінностей та спільних норм, які формують ідентичність громади.

²⁶ Анна Єфімова, Сучасні художні практики в міському просторі як засіб актуалізації культурної пам'яті: західноєвропейський та український досвід

2.2 Мурали присвячені містам та функція створення нової міської ідентифікації

Мурали здатні впливати на міську ідентичність та образ міста, який А. Мусієздов визначив як той, що існує в суспільних уявленнях і є основою для ідентифікації його жителів²⁷.

Намагання російських загарбників зруйнувати міський спосіб життя, розірвати фізичні, і символічні мережі, з рештою тільки стимулювало налагодження нових соціальних, логістичних і символічних зв'язків у межах міст і між містами. Мешканці, персоніфікуючи міста і місця, примножують смисли цих окремих місць, розширюючи розуміння використання тих чи тих просторів або окремих споруд і способи зберігати пам'ять про них. Варто зауважити, що навіть фізичне руйнування промислових об'єктів у короткому періоді не лише не нівелює окремі образи, а, навпаки, підкреслює їхню значущість, метафоризує їх. Таким чином символічним не тільки для Маріуполя, а й для всієї України став металургійний комбінат «Азовсталь». Маріуполь у воєнному наративі ототожнений з незламністю, силою духу, витривалістю, міццю — а фактично з «Азовсталлю». В даному випадку мурали не створюють, а лише закріплюють та посилюють вже існуючі наративи. Прикладом є створення муралу «Дорога додому» у Львові на присвяту Маріуполю. Стінопис відображає низку локації та об'єктів, які були пошкоджені чи зруйновані у Маріуполі, внаслідок повномасштабного вторгнення росії (Дод. 23).

Так само посилено знаковою стає «українськість» міст, особливо прикордонних. Ідеться про віднайдення або чіткішу кристалізацію ідентичності — національної, культурної, політичної. Українському місту в реаліях війни важливо лишатися передусім українським. Це повторне

²⁷ Мусієздов А. Ідентичність города: динаміка образу Харькова в исторической ретроспективе. Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. 2009. № 15. С. 491

маркування простору відчутне і в наративах, де можна побачити формулу «Назва міста — це Україна». Подібним прикладом можна вважати графіті «Херсон – це Україна» у Чернігові, за яким твердження М. Курушиної можна навіть розширити, бо цінність українськості міста визнається також і іншими містами.

Для прифронтових міст провідною характеристикою стає нескореність та незламність. Їхня прикордонність зумовлює якщо не повну нівеляцію інших довоєнних образів, то принаймні тимчасову неактуальність. Подібна зміна образів іноді стає вимушеною, коли через військові дії діяльність, яка визначала образ міста до повномасштабного вторгнення, стає неможливою до продовження. Прикладами є образи Маріуполя, Бахмута. В умовах війни виразніше кристалізується українськість міст як принципова риса образу, як маркер протистояння загарбанню.

Нові статуси міст, що найбільше потерпають від російської агресії, спричиняють і створення нових образів міст-героїв²⁸

Прикладами цього можна вважати муралі «Харків – Місто Герой» (Дод.24) та «Ірпінь та Бахмут – міста відважних людей» (Дод. 25).

Перший намальований на будинку, який зруйнували російські окупанти 1 березня 2022 року. Зараз будинок відновили і тепер з правої частини будинку створено цей мурал. На муралі зображені будівельники, які відновлюють будинки Харкова, а також згакові пам'ятки Харкова: Успенський собор, Колесо огляду, Дзеркальний струмінь, Держпром тощо.

Другий є прикладом солідарності міст Ірпеня та Бахмута. На ньому зображений символ донбаського міста — пачка «Артемсолі» і підпис «Бахмут, Ірпінь з вами».

²⁸ Курушина, М. Образи українських міст у наративах воєнного часу. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 62, 2022

Мурали можуть фіксувати у просторі нові символи та елементи міської ідентичності. Вони можуть втілювати характеристики та цінності, які визначають міську спільноту після конфлікту

2.3. Мурали, присвячені героїчним образам та функція особистісного зразку

Варто також розглянути мурали у контексті взаємодії соціуму і культури. Свідомо чи не свідомо вони зараз репрезентують типові характеристики цієї культурно-історичної епохи. Деякі з них приймає соціум і закріплює в процесі виховання як норми.

В цьому контексті можна розглянути поняття «особистісний зразок» польської дослідниці М. Оссовської. Особистісний зразок може бути реальною або вигаданою людиною, яка повинна спонукати інших до наслідування своєї поведінки, моральних норм, бути певним взірцем для інших.

С. Красинська розширює це визначення, і пропонує розглядати «особистісний зразок» також як світоглядну модель людини, як «певну еталонну для суспільства систему цінностей особистості».²⁹

В такому особистісному зразку, на думку авторки, відбувається взаємодія суспільних і особистих цінностей. Одночасно і суспільство, і людина визначають, що є правильною формою поведінки і приймають це. Таке поєднання допомагає людині орієнтуватися в системі цінностей, характерним для її часу і особистісний зразок стає свого роду опорною точкою для цієї орієнтації.

Яскравим прикладом особистісного зразка нашої епохи можна визнати образ «Привида Києва», мурал якому не так давно був створений командою

²⁹ В. Готинян-Журавльова «Особистісне вимірювання людини у контексті взаємодії соціуму і культури»

благодійного фонду «Для моєї України», та художником Андрієм Ковтуном в Києві (Дод. 26) . Повітряні сили Збройних сил України вже визнали, що «Привид Києва» є збірним образом багатьох льотчиків, а також зразком мужності і відваги для українських військових.

Особистісним зразком стає образ військового загалом. Зі слів заступниці міністра оборони Ганни Маляр, ключовими характеристиками українських військових є два елементи: незламність та цивілізованість.³⁰ Враховуючи службову позицію Маляр і її залученість до процесів інформування цивільного населення про події триваючої війни, подібний вираз можна вважати означенням існування державної політики стосовно формування образу української армії. Визначення цих характеристик є своєрідним особистісним зразком, який наслідують українські військові.

Подібний образ транслюється і в через мурали. Прикладами цього можуть слугувати мурал «Заради свободи» в Києві (Дод. 27), та мурал із серії «Героям слава!» художнього колективу Kailas-V в Черкасах (Дод. 28), які використовують схожі візуальні символи.

На обох стінописах військові позбавлені будь-яких особистісних рис і тому зображені у балаклаві. Це сприяє уніфікації образу і дозволяє одним муралам репрезентувати якомога ширшу групу. Про це говорять і автори муралів, художники колективу Kailas-V: «Ми хотіли намалювати воїна в балаклаві, щоб підтримати бойовий дух наших воїнів, щоб кожен військовослужбовець ЗСУ асоціював себе з нашим героєм»³¹.

³⁰ Нам не треба вигадувати образ українських військових – вони насправді сильні, цивілізовані та людяні – Ганна Маляр. АрміяInform. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/03/03/nam-ne-treba-vygoduvaty-obraz-ukrayinskyj-vijskovykh-vony-naspravdi-sylni-zyvilizovani-ta-lyudyani-ganna-malyar/> (дата звернення: 29.05.2023).

³¹ The first mural from the series "Glory to the Heroes!" in the Cherkasy. KAILAS-V | Murals, Wall painting, Graffiti. URL: <https://kailas-v.com/blog/the-first-mural-from-the-series-glory-to-the-heroes-in-the-cherkasy> (дата звернення: 30.05.2023).

Також в обох зображеннях використовується національна символіка, що є ще одним символічним наповненням цього муралу, яке також додає до особистісного зразку нашого часу характеристику ідентифікації.

Муралі «Заради свободи», «Героям слава!» та «Привид Києва», як і всі стінописи, створені після початку повномасштабного вторгнення, були створені без долучення держави у процесі створення. Кошти для створення стінопису або збираються громадою, або спонсорується українськими компаніями. Подібна поява у публічному просторі образу Привида Києва та українських військових підтверджує силу і дієвість системи «особистісного зразку» і водночас слугує цій же системі і посилює її.

2.4 Муралі створені на честь військових та функція глорифікації та меморіалізації

В умовах війни військова звитяга стає одним з найважливіших складових сучасного українського національного міфу.

Враховуючи, що боротьба проти загарбників є ключовим сюжетом українського історичного наративу, вона визначає координати української політичної культури та національної пам'яті³².

Муралі, створені на честь військових, виконують важливу функцію глорифікації та меморіалізації, вшановуючи військових героїв та відображаючи їх внесок у захист країни. Ці муралі не тільки відображають повагу до військових, але й слугують як засіб збереження пам'яті та створення почуття єдності у громаді. Глорифікація військових через муралі полягає в тому, що вони зображають військових персонажів у героїчному світлі. Ці муралі надають військовим почесне місце, підкреслюють їх

³² Михайлова О. Меморіалізація військової звитяги у пам'ятниках України: аксіологічні аспекти. Політикус. 2022. С. 79–86.

важливість і жертвність, а також відображають їх відвагу, силу та патріотизм. Вони виступають як публічна визнання внеску військових у захист країни та стимулюють почуття гордості у громаді.

Мурали, створені на честь військових, також мають функцію меморіалізації. Вони стають місцями пам'яті, де можна вшанувати пам'ять загиблих військових, згадати їх внесок та жертву. Ці мурали створюють емоційне зв'язок між громадою та військовими, спонукають до роздумів про важливість захисту свободи та безпеки.

Подібно до того, як з 2014 року через мурали у публічному просторі почали формувати колективну пам'ять про історичні події української революції 1917-1921 рр., має бути так само зафіксований новий етап боротьби з росією, що триває нині.

Зазвичай, інструментами формування колективної пам'яті традиційно виступають пам'ятники, монументи та меморіали, але це коло вже можна розширити муралами, адже вони так само як і пам'ятники перебувають у публічному просторі та здатні через художні засоби меморалізувати людей чи історичні події а також загально маркувати публічний простір, як той, у якому культурні чи політичні традиції набувають сили та підтримки.³³

За Б. Гаврилюком, композиції, присвячені національним героям викликають у людей почуття емпатії та поклоніння. В цьому присутній закодований процес національної ідентифікації та висвітлення декларативних прав людини.³⁴

³³ Набок С. Пам'ятник як маркер: особливості функціонування в публічному просторі в контексті політики декомунізації в Україні. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. Вип. 3–4 (95–96). С. 193–214.

³⁴ Гаврилюк Б. Процес легалізації та розвитку мураларту в Києві. Концептуальна ревіталізація міста

Так і у Полтаві відкрили мурал, присвячений Герою України, оборонцю Маріуполя та Азовсталі, в.о. командира 36 окремої бригади морської піхоти майору Сергію Волинському (Дод. 29).

Оборона Маріуполя та «Азовсталі» стала прикладом відчайдушної боротьби за свободу нашої Батьківщини, а ті, хто приймав у ній участь стали героями для всієї України.

Асоціація родин захисників Азовсталі, яка приймала участь у створенні цього муралу зазначила, що цей малюнок створений як нагадування про те, що герой оборони «Азовсталі» народився і виріс у Полтаві. Окрім глорифікації військового і визнання його подвигу цей мурал долучає особистість Волинського у контекст рідного міста.

Що ж до функції меморіалізації, перші приклади муралів, що увічнюють пам'ять про військових, що загинули в україно-російській війні, почали з'являтися ще до повномасштабного вторгнення, як наприклад мурал у Хмельницькому, присвячений загиблому у зоні проведення операції Об'єднаних сил Уберту Мрачковському (Дод. 30). Але після 24 лютого помітне збільшення кількості подібних стінописів.

Прикладом меморіалізації можна ж назвати мурал присвячений герою України Олександрю Мацієвському (Дод.31), який був розстріляний росіянами після слів «Слава Україні». На стінописі зображений сам герой та напис «Слава Україні! Героям Слава». Появу стінопису керівник Апарату Верховної Ради України В'ячеслав Штучний прокоментував так: «Ми завжди маємо пам'ятати про подвиг кожного нашого героя, кожної героїні, які ціною всього наближають Перемогу України над жорстоким російським агресором. І ця пам'ять має увіковічитися з покоління у покоління».³⁵

³⁵ «Слава Україні»: французький художник у Києві присвятив мурал страченому росіянами військовому. Українська правда. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/04/29/254057/> (дата звернення: 30.05.2023).

Ще один мурал, присвячений Олександрю Мацієвському знаходиться у Рівному (Дод.32). Також у цьому місті створений мурал у пам'ять про загиблих бійців спецпідрозділу «КОРД» (Дод.33).

Обидва стінописи у Рівному були створені місцевим художником Костянтином Качановським на стінах управлінь Національної поліції.

Як і у випадку з муралом на честь Муцієвського в Києві, ініціаторами появи стінописів виступали державні структури, що може говорити про окремі спроби держави через подібні мурали матеріально реалізувати політику пам'яті у просторі, в якому вони знаходяться. Вони артикують в собі систему значень, яка легітимізує нашу модель історичного минулого та, апелюючи до колективної пам'яті, виступають важливими маркерами міського простору³⁶.

У 2022 в Києві також з'явився мурал присвячений загиблим захисникам Денису Рачинському та Даніелю Герліані (Дод. 34). На відміну від попередніх муралів, це зображення не має підтвердженого авторства і скоріш за все було створено без узгодження з місцевою владою, групою фанатів київського футбольного клубу «Динамо», адже на муралі окрім емблеми батальйону, у якому служив Даніель «Гімалай» Герліані, зображені логотипи київської команди та угруповування її ультрасів і напис «В пам'ять про побратимів, друзів, рідних».

Подібним чином з'явився мурал присвячений пам'яті бійців «Азову», що загинули з початку 2014-го року у війні з росією. Малюнок було створено за мотивами перфомансу фанатів загребського «Динамо» на матчі дербі

³⁶ Анна Єфімова, Сучасні художні практики в міському просторі як засіб актуалізації культурної пам'яті: західноєвропейський та український досвід

проти «Хайдука, коли у лютому цього року хорватські ультраси підняли рози (фанатські шарфи) з іменами загиблих на війні киян.³⁷

В обох цих випадках можна сперечатись стосовно класифікації цих зображень, як муралів через нелегальність створення, але подібний формат дозволив окремим спільнотам зафіксувати у просторі пам'ять про своїх близьких.

Український мураларт під впливом повномасштабного російського вторгнення пройшов значні трансформації, які відображаються в його символічних функціях. Мурали стали потужним інструментом вираження суспільних настроїв, солідарності та опозиції, а також нової національної ідентифікації та пам'яті.

Після російського вторгнення мурали стали важливим засобом комунікації, що допомагає громаді виразити свої почуття та думки щодо конфлікту. Вони створюють публічну платформу для вираження обурення, підтримки та патріотизму. Ці мурали часто мають політичну спрямованість і відображають символи національної гордості, свободи та незалежності.

Крім того, мурали стали засобом формування нової національної ідентичності та пам'яті. Вони відтворюють образи героїв, символи і події, пов'язані з війною, що сприяє зміцненню національного самосвідомості та єдності. Ці мурали створюють символічну зв'язок між минулим, сучасністю та майбутнім, а також стимулюють розмову про національну історію та ідентичність.

Загалом, українські мурали, які з'явилися під впливом російського вторгнення, мають нові символічні функції, що відображають важливі

³⁷ В Києві з'явився мурал, присвячений загиблим бійцям «Азову». Твоє Місто - твоє телебачення. URL: https://tvoemisto.tv/news/v_kyievi_zyavyvsya_mural_prysvyachenyy_zagyblym_biytsyam_azovu_147922.html (дата звернення: 30.05.2023).

суспільні та культурні зміни. Вони є свідченням сили та стійкості українського народу, а також нагадуванням про необхідність збереження та захисту національних цінностей. Мураларт виступає важливим інструментом публічної естетики та культурної пам'яті, що сприяє формуванню свідомого громадянства та зміцненню національної самосвідомості.

РОЗДІЛ III. ПОДАЛЬШІ ПЕРСПЕКТИВИ МУРАЛІВ, ЯК ЗАСОБУ ХУДОЖНЬОМЕМОРІАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ.

Наразі можна визначити, що після повномасштабного вторгнення мурали частіше виконують соціальні, меморіальні та політичні функції у додачу до декоративної, яка домінувала у попередні роки.

Враховуючи відносну юність поняття мураларту, приклади його трансформації в Україні можна вважати новими та прогресивними переосмисленнями традиційних меморіальних практик. Своїм перебуванням у публічному просторі мурали пропонують нові художні засоби, якими суспільство може меморіалізувати трагічні події, актуалізувати пам'ять, тощо.

Подібні функції зараз важливі ще тим, що через зображення сучасних історичних особистостей, символічних дат чи подій, національної символіки, мурали приймають участь у «війні пам'яті» з росією — конфлікті, об'єктом якого виступає інтерпретація історичних подій.

З боку росії ця боротьба ведеться за створення максимально вигідної візії минулого, яка здатна легімітизувати військову агресію та ще більше захоплення влади. Подібне викривлення історії росія успадкувала від радянського союзу, який заперечував Голодомор, репресії проти українського народу та і взагалі будь-яке існування України до радянського союзу. Потрібно також згадати радянську інтерпретацію Другої світової

війни, за якою СРСР визначався головним архітектором світового порядку з відповідними амбіціями на світовій політичній арені. Ця ідея багато в чому була використана для створення сучасної ідентичності росії.

Зокрема прикладом того, як росія використовує мурали у «війні пам'яті» є мурал «Ласточкино гніздо» створення якого курувала Ольга Фрідман у 2014 році в Москві після окупації Кримського півострова. Зображення архітектурної пам'ятки і однієї з головних візитівок Криму у столиці держави-агресора сприяло легітимізації окупаційних дій російської армії і поспіхом створювало образ нового «російського» півострова.

Для України ж «війна пам'яті» означає боротьбу з дезінформацією і російською пропагандою а також легітимацію політичного режиму, державності, нації та своєї історії. І хоча українські дослідники визначають, що на успішність боротьби за пам'ять може повпливати лише створення комплексної державної політики пам'яті, мурали поступово стають сучасним інструментом втілення цієї політики.

Проте в українській муралістиці все ще наявні численні невирішені проблеми, серед яких: наслідування радянської естетики в пам'ятниках, низька художня вартість, відсутність чітких процедур, що регламентують появу мистецьких форм у просторі міст, комерціалізація та кітч, символічне перевантаження простору, однотипність об'єктів тощо.

Враховуючи це, вважаю за доцільне проаналізувати також термін контрмонументу, як потенційно нової форми муралів, як інструменту створення колективної пам'яті.

Цей термін ще на початку 1990-х сформулював Дж. Янг. Спочатку це поняття стосувалася виключно скульптури та потреби переосмислення монументальної форми для фіксації трагічного досвіду Голокосту в Німеччині. Контр-монументи Голокосту не повинні були викликати

відчуття естетичного задоволення, бо це було б неправдою та лицемірством по відношенню до колективної пам'яті. Контр-монументи часто недовговічні, на відміну від традиційних пам'яток. Їх метою є безпосередньо впливати на людей та не втішати їх, а навпаки «сипати сіль на рани». З часом, термін еволюціонував і почав використовуватися в ширшому контексті, за межами трактування виключно трагічного досвіду³⁸.

Найчастіше існують у формі скульптур або скульптурних комплексів, але основні якості та цілі контрмонументу можна спробувати спроектувати на мурали, як вид мистецтва, який теж перебуває у публічному просторі³⁹.

А. Котломанов визначає опозиційну функцію контр монументів до традиційного пам'ятника, який виражає відношення до теми однозначно. Контр-монументи припускають наявність різних трактувань теми та провокують громадську дискусію, що включає пам'ятник в актуальний історичний процес⁴⁰.

Іноді це може робитися з навмисним використанням провокуючих та незвичних форм. Взагалі, однією з особливостей контр-монументу визначається відсутність потреби у його естетиці та гармонії. Контрмонумент діє навпаки і намагається своїм існуванням зруйнувати звичну статичну, величну, заспокійливу функцію пам'ятника⁴¹.

Для України на майбутнє стоїть очевидна задача відрефлексувати події україно-російської війни, та зафіксувати висновки, які зробило суспільство. Мурали можуть відобразити трансформацію міського простору і своєю

³⁸ Єфімова А. В. Художні практики в міських просторах Західної України початку XXI століття: перспективи та напрямки розвитку. Вісник Закарпатського художнього інституту. 2015. № 7. С. 116

³⁹ Young J. E. The counter-memorial: Memory against itself in Germany today. *Critical Inquiry*. 1992. Vol. 18, N 2. P. 270)

⁴⁰ Котлованов А. О. Паблік-арт: страницы истории. феномен контр-монумента и кризис мемориальной традиции в современной монументальной скульптуре. Т. 15, № 1. С. 63

⁴¹ Єфімова А.В. Альтернативні художньомеморіальні практики в міському просторі: (досвід західноукраїнського регіону 2010-2016 рр.)

формою послугувати інструментом для передачі досвіду у майбутні 10-15 років після свого створення.

Насправді, мурали можуть значно довше перебувати позначкою на міському тілі, але тільки за умови якщо за ними будуть слідкувати і регулярно підфарбовувати. Але нажаль поки можна стверджувати, що в Україні не існує механізмів чи міських структур, які могли б організувати систему догляду за стінописами у місті. Все знову упирається в молодість цього руху, слабку дослідженість муралів в Україні та відсутність системи затвердження ескізів. Вирішення цих проблем також є важливими задачами для якісного та ефективного формування колективної пам'яті.

Потенціал муралів величезний, але не досліджений і проігнорований. Мурали окрім того, що стають новими для простору об'єктами, також створюють і свій власний «мета-простір», порушуючи або змінюючи традиційні просторові диспозиції. Вони вносять нові та важливі маркер-символи, за рахунок чого простір стає символічно забарвленим⁴².

І хоча мурали за віком можна вважати сучасним мистецтвом, але в тій формі у якій вони існували до 2022 року і частково існують зараз, за глибиною символічних значень вони значно далеко від сучасних художніх практик і дискурсів. Часто зображення прості, знайомі, популярні і виглядають скоріше як ілюстрація в підручнику.

Єдині випадки, коли навколо муралів розгорталася хоч якась дискусія всередині громади можна вважати приклади «Свіжа фарба» польського художника Славоміра ZBIOK Чайковського в Івано-Франківську (Дод. 35), ненамальований мурал у Славутичі 2016-го року⁴³ та скандали навколо київського проекту CityArt. Але кожна дискусія зводилася до одних і тих

⁴² Поднос В. Мурали – втілення символічної влади для зміни образу міста [Електронний ресурс] / В. Поднос // Містосайт. – Режим доступу: <http://mistosite.org.ua/uk/articles/muraly>.

⁴³ Жителі Славутича відмовили муралістам у бажанні «прикрасити» стіну Школи мистецтв - Хмарочос. Хмарочос. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2016/09/23/zhiteli-slavuticha-vidmovili-muralistam-u-bazhanni-prikrasiti-stinu-shkoli-mistetstv/> (дата звернення: 11.05.2023).

самих проблем — відсутності контактів з громадою перед створенням муралів. В першому робота спричинила публічний діалог стосовно сприйняття мешканцями втручання у публічний простір і коротким екскурсом у концептуально навантажене мистецтво і абстрактні художні практики сучасного мистецтва. В інших просто місцеві втручалися в процес створення як протест проти відсутності попереднього діалогу і заважали створенню муралів або дуже критикували нові стінописи.

Досвід муралу в Івано-Франківську можна вважати найближчим українським прикладом муралу, як контрмонументу, хоча це і сталося випадково. Через свою абстрактність мурал запустив навколо себе оживлену дискусію яка посприяла зміні свідомості жителів міста та розширила їхнє бачення стосовно проблемної теми. Через існування подібної дискусії, мурал став місцевою пам'яткою, до якої навіть водять екскурсії і мурал продовжує своєю історією поширювати дискурс, який сформувався довкола нього.

Тобто є реальні приклади того, як мурал вступав у тривалий діалог з публікою, змінював середовище довкола себе, а отже з правильним підходом, мурали мають потенціал створювати нові дискурси.

Концепція контрмонументу може забезпечити чисельність інтерпретацій зображення, а отже і довше життя муралу і сенсам, які він транслює.

Анна Єфімова також розглядає концепцію контрмонументу, як способу відмови від радянської традиції і як складову великого процесу декомунізації українського публічного простору. Внаслідок тривалої ізоляції від світового художнього процесу до нас постмодерністичні практики дійшли значно пізніше. До цього панівними художніми практиками в міському просторі були класичні зразки монументального мистецтва, важливою функцією яких було втілення та пропаганда в

широких масах панівних соціальних, політичних і філософських ідей часу, а також увіковічення пам'яті видатного діяча або історично важливої події.

Радянському меморіалу насамперед притаманний реалістичний характер художнього вирішення з акцентуванням зовнішньої експресії та виразом пластичних ідей через гнітючий гігантизм масштабу⁴⁴.

Муралі, як засіб художньо-меморіальної практики, мають значний потенціал і перспективи в подальшому розвитку. Вони можуть виконувати різноманітні функції, які сприяють збереженню та передачі культурної пам'яті, створенню ідентичності та спільності, а також спонуканню до соціальної рефлексії та змін.

Нові концепції на кшталт «контрмонументу» здатні розширити функціонал муралів і дозволити якісніше виконувати задачі з меморіалізації, довше перебувати у публічній дискусії і довше нагадувати про пережитий досвід, таким чином будучи важливою складовою колективної пам'яті.

А отже можна визначити необхідність подальшого дослідження муралів у контексті сучасних меморіальних практик.

Висновки

Відповідно до заявленої мети та сформульованих завдань у ході дослідження було:

- розглянуто становлення мурал арту в Україні та виділено основні хронологічні етапи цього шляху. Після короткотривалого першого етапу розвитку муралів можна побачити, як суспільні зміни, пов'язані з Революцією гідності та початком російської агресії у 2014-му році трансформують тенденції розвитку муралів в Україні. На прикладах

⁴⁴ Анна Єфімова Трансформації художніх практик в урбаністичних просторах кінця ХХ – початку ХХІ ст.: від традиційних форм до актуальних моделей

стінописів з різних українських міст було визначено особливості розвитку кожного з етапів, в тому числі муралів, створених після повномасштабного вторгнення;

- визначена здатність муралів виступати маркерами соціальних відносин у публічному просторі та фіксувати актуальні цінності суспільства і виступати приводом для соціалізації та ідентифікації учасників цього простору;

- досліджено нові тенденції в українському мураларті, які з'явилися після початку повномасштабного вторгнення. Головною функцією муралів після 24 лютого стає формування колективної та культурної пам'яті про українську історію і подій українсько-російської війни. У порівнянні зі стінописами довоєнного періоду, можна стверджувати, що мурали, створені за останні 14-ть місяців відрізняються домінуванням національного наративу, хоча і велика кількість стінописів і контекстів залишається не дослідженою;

- з'ясовано потенціал муралів щодо сучасного переосмислення традиційних художньо-меморіальних практик. Через глорифікацію і меморіалізацію, мурали надають військовим почесне місце в громадському просторі та підкреслюють значення їхньої служби для нації а також втілюють у собі спогади та пам'ять про військових, які померли у війнах або жертвували своїм життям заради свободи та безпеки інших. Враховуючи важливість існування колективної пам'яті задля побудови міцної національної ідентичності, легітимізації власного існування і побудови захищеного культурного простору від стаціонарної загрози з боку росії, визначено великий потенціал муралів, як ще нової і сучасної форми художньо-меморіальної практики, здатної виражати суспільні настрої та фіксувати їх в публічному просторі. Втім, український мураларт все ще потребує заглибленого вивчення і вироблення нових мистецьких практик,

здатних використовувати весь потенціал муралів, як виду публічного мистецтва.

Бібліографія:

1. Алфьорова З., Алфьоров А. Візуальний образ України під час російсько-української війни: сучасний виставковий простір. Collection of scientific papers «SCIENTIA». 2022. С. 95–97.
2. Андріяш В., Громадська Н., Малікіна О. "Політика пам'яті як напрямок публічної політики сучасної держави. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: публічне управління та адміністрування. 2023. Т. 34 (73), № 1. С. 18–22.
3. Бабій Н. Мистецтво в публічному просторі західноукраїнських міст: очікування і реалії. Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури. 2020. № 3. С. 43–48.
4. Бажан О. Г. У чому полягає деколонізація в українському публічному просторі в умовах російсько-української війни?. Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками : у 2-х кн. / упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь ; відп. ред. В. Смолій ; НАН України, Інститут історії України. - Київ : Інститут історії України НАН України. 2022. С. 109–111.
5. Бітаєва Г. Мистецтво муралу як динамічне художнє явище сучасного українського соціуму. Художня культура. Актуальні проблеми. 2022. Т. 18. С. 79–86.
6. Провотар Н. І. Вуличне мистецтво у міському просторі: розміщення та сприйняття у містах України // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія». 2021
7. Гаврилаш І. Мурал-арт у контексті масової культури ХХІ століття. Питання культурології. 2018. № 34. С. 133–142.

8. Гаврилаш І. С. Мурал-арт у контексті масової культури XXI століття. Питання культурології. 2018. № 34. С. 133–142. URL: <https://doi.org/10.31866/2410-1311.34.2018.154059> (дата звернення: 25.05.2023).
9. Гаврилаш І. С. Мурали та графіті в сучасній Україні: особливості та відмінності. Культура України. Серія: культурологія. 2018. № 62.
10. Гаврилюк Б. Муралізм Олексія Бордусова «АЕС» та Володимира Манжоса «WAONE», «Interesni Kazki». Актуальні питання гуманітарних наук. 2022.
11. Гаврилюк Б. Процес легалізації та розвитку мураларту в Києві. концептуальна ревіталізація міста. Актуальні питання гуманітарних наук. 2022.
12. Гаврилюк Б. Український мурал-арт у контексті світового мистецтва. Вісник Львівської національної академії мистецтв. 2018. № 37. С. 241–254.
13. Геращенко О. О. Візуальне мистецтво як інструмент реорганізації посткатастрофічної пам'яті. Українські культурологічні студії. 2019..
14. Грищенко М. Публічний простір міста як об'єкт соціологічного дослідження. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. 2016. № 1. С. 31–38.
15. Думасенко С., Татарова І. Мурал-арт у контексті мистецтвознавчої теорії. Аркадія. Мистецтвознавчий та культурологічний журнал. 2016.
16. Єфімова А. Альтернативні художньо-меморіальні практики в міському просторі: (досвід західноукраїнського регіону 2010-2016 рр.). Деміург: ідеї, технології, перспективи дизайну 2018. № 2. С. 6–17.
17. Єфімова А. Особливості реалізації актуальних тенденцій мистецтва в урбаністичних просторах в Західній Україні: сучасні монументальні

- арт-практики. Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. 2014. № 20. С. 286–291.
- 18.Єфімова А. Сучасне мистецтво в міському просторі: перспективи та шляхи розвитку в Україні. // Вісник Львівської національної академії мистецтв. 2016. № 28. С. 143–152.
- 19.Єфімова А. Сучасні художні практики в міському просторі як засіб актуалізації культурної пам'яті: західноєвропейський та український досвід. Мистецтвознавчий автограф. 2013. С. 244–256.
- 20.Єфімова А. Трансформації художніх практик в урбаністичних просторах кін. ХХ–поч. ХХІ ст.: від традиційних форм до актуальних моделей. Вісник Львівської національної академії мистецтв. 2012. № 23. С. 214–227.
- 21.Єфімова А. Public art як феномен сучасного мистецтва: український досвід. Вісник Львівської національної академії мистецтв. 2010. № 22. С. 100–112.
- 22.Загурська М. О. Сучасний міський простір як фактор міської ідентичності: соціально-філософський аспект. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2023. № 52.
- 23.Кендус О. Євромайдан – Революція Гідності на фоні культурно-мистецького простору українського суспільства. Грані. Науково-теоретичний альманах 2022. № 25.6. С. 35–44.
- 24.Київмурал. URL:
https://kyivmural.com/uk/murals?next_token=eyJpZCI6IClZnJEWmJQ2NS05OWRmLTRhMGMtOGZkMi0zOWI5NTFjMTFmYmQiLCAiYXJ0aXN0X25hbWVfZW4iOiAiQS4gS292dHVuICYgVmljdG9yaWEgTGltZSJ9 (дата звернення: 25.05.2023).
- 25.Ковальська-Павелко І. «Війни пам'яті» як ключовий чинник формування державної політики пам'яті в сучасній Україні. Krakowskie Studia Małopolskie. Краків 2022. № 3. С. 7–26

26. Колінько М. Феноменологічний підхід до дослідження історичної пам'яті. Київські філософські студії-2018, м. Київ, 17 трав. 2018 р.
27. Коник А. Російсько-український конфлікт у дзеркалі ЗМІ: війна в пам'яті та війни пам'яте. Вісник Львівського університету. 2019. № 45. С. 44–51.
28. Кривицький Ю., Заславська А. Громадянське суспільство в умовах воєнного стану. 2022.
29. Лукін С. Аналіз нормативно-правових документів та їх роль в організації публічного простору для розвитку міст. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: державне управління. 2020. Т. 31, № 1. С. 44–49.
30. Любавський Р. Мурали харкова: простір, пам'ять, політика. City history, culture, society. 2021. № 1(12). С. 24–40. URL: <https://doi.org/10.15407/mics2021.12.024> (дата звернення: 26.05.2023).
31. Матвейчук М. Графіті в Києві: чи має сенс боротись з цією субкультурою?. Хмарочос. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2020/02/06/grafiti-v-kyuevi-chy-maye-sens-borotys-z-tsiyeu-subkulturoyu/> (дата звернення: 25.05.2023).
32. Миленкова Р. Community art як засіб формування громадянського суспільства. 2019.
33. Михайлова О. Меморіалізація військової звитяги у пам'ятниках України: аксіологічні аспекти. Політикус. 2022. С. 79–86.
34. Оспіщева-Павлишин М. Тенденції розвитку київського муралізму в умовах глобалізації. Збірник наукових праць СУЧАСНЕ МИСТЕЦТВО. 2019. № 15. С. 159–164.
35. Перегуда Є., Івашко О. Візуалізація як механізм символічної політики (кейс муралізму у постреволюційній Україні). Держава і право. 2016. № 71. С. 3–14.

- 36.Протас М. Деколоніальний дискурс та global public art в українських реаліях. Збірник наукових праць СУЧАСНЕ МИСТЕЦТВО. 2022. № 18. С. 43–64.
- 37.Протас М. Мистецтво України в умовах визвольної війни: зміни арт-нарративу. Collection of scientific papers «SCIENTIA». 2022. С. 194–196.
- 38.Протас М. Public art в культурних парадигмах постмодернізму. Grail of science. 2023. № 26. С. 571–575.
- 39.Сморжевська О. Міфологія війни: мистецькі образи та смисли. Українознавчий альманах. 2022. № 30. С. 108–114.
- 40.Станіславська К. І. Тенденції розвитку художнього графіті у Європі ХХ–ХХІ століття. Культура і сучасність. 2010. № 2. С. 182–190.
- 41.Тищенко І. Міський публічний простір: підходи до визначення. Магістеріум. Культурологія. 2015. № 59.
- 42.Тищенко І. Що таке міський публічний простір. Mistosite. URL: <https://mistosite.org.ua/ru/articles/shcho-take-miskyi-publichnyi-prostir> (дата звернення: 25.05.2023).
- 43.Тормахова А. До проблеми взаємодії мистецтва та політики в контексті сучасної культури. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2022. № 2. С. 64–68.
- 44.Тормахова А. Мистецькі практики під час війни: український вимір. Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. 2022. № 40. С. 202–206.
- 45.Хмельников А. Публічний простір як чинник розвитку локального політичного менеджменту. Регіональні студії. 2022. № 31.
- 46.Худякова А. Муралістський рух в Україні та Європі під час війни в Україні. «Актуальні проблеми сучасного дизайну», м. Київ, 24 квіт. 2022 р.
- 47.Чепелик О. Сучасне мистецтво у громадському просторі. Художня культура. Актуальні проблеми. 2009. № 6. С. 46–64.

- 48.Шеменьова Ю. Вуличне мистецтво як засіб спілкування з мешканцями міста. Культурні та мистецькі студії ХХІ століття: науково-практичне партнерство, м. Київ, 6 черв. 2019 р.
- 49.Шеменьова Ю. Функції мурал-арту в spaплюженому війною архітектурному середовищі Донбасу початку ХХІ століття. 9th International conference Science and society, м. Hamilton, 1 лют. 2018 р.
- 50.Шпетна С. А. Соціокультурний феномен муралу. м. Покровськ, 10 квіт. 2020 р. С. 182–186.
- 51.Kurushyna M. Images of Ukrainian Cities in Wartime Narratives. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History. 2022. № 62. С. 181–202. URL: <https://doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-08> (дата звернення: 26.05.2023).
- 52.Leahy E. L. Filling the void: Urban murals and national identity in Russia and Ukraine after 2010. Romanian Journal of Political Sciences. 2020. № 20.2. С. 112–160.
- 53.The first mural from the series "Glory to the Heroes!" in the Cherkasy. KAILAS-V | Murals, Wall painting, Graffiti. URL: <https://kailas-v.com/blog/the-first-mural-from-the-series-glory-to-the-heroes-in-the-cherkasy> (дата звернення: 30.05.2023).
- 54.

Додатки:

1. URL: <https://odesa.novyny.live/v-odesse-poiavilsia-novy-mural-kotikov-zashchitnikov-gde-ikh-iskat-54555.html> (дата звернення 23.05.2023)

2. URL: https://zp.vgorode.ua/news/dosuh_y_eda/a1211894-mrija-patron-i-russkij-korabl-podborka-samykh-patrioticheskikh-muralov-v-zaporozhe
(дата звернення 23.05.2023)

3. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/73113/> (дата звернення 23.05.2023)

4. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/15862/> (дата звернення 23.05.2023)

5. URL: <https://streetartnews.net/2014/04/seth-x-kislow-new-mural-kyiv-ukraine.html> (дата звернення 23.05.2023)

6. URL: <https://vandrivka.com.ua/murali-shevchenkivskogo-rajonu-kiyiv/>
(дата звернення 23.05.2023)

7. URL: <https://vandrivka.com.ua/murali-pecherskogo-rajonu-kiyiv/> (дата звернення 23.05.2023)

8. URL: <https://2day.kh.ua/ua/kharkow/bez-zhukova-i-haharina-u-kharkovi-vymahayut-likviduvaty-dva-muraly> (дата звернення 23.05.2023)

9. URL: <https://mykharkov.info/news/top-12-muralov-harkova-10027.html>
(дата звернення 23.05.2023)

10. URL: <https://mykharkov.info/news/top-12-muralov-harkova-10027.html>
(дата звернення 23.05.2023)

11. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27519495.html> (дата звернення 23.05.2023)

12.URL: <https://rubryka.com/photo/navigator-po-muralam-harkiv/> (дата звернення 23.05.2023)

13. URL: <https://vinbazar.com/news/kultura-i-sport/noviy-mural-z-grigorimskovorodoyu-stvoryuyut-u-vinnitsii-eskiz-rozroblyala-hudojnitsiya-z-avstrali-foto> (дата звернення 23.05.2023)

14.URL: <https://focus.ua/ukraine/429663-v-kieve-sozdali-mural-s-izobrazheniem-simona-petlyury> (дата звернення 23.05.2023)

15.URL: <https://rubryka.com/photo/navigator-po-muralam-kyyiv/> (дата звернення 23.05.2023)

16.URL: <https://chudokiev.com/interesnyie-mesta/muraly/mural-lesya-ukrainka/> (дата звернення 23.05.2023)

17.URL: <https://rubryka.com/photo/navigator-po-muralam-kyyiv/> (дата звернення 23.05.2023)

18.URL: <https://vsn.in.ua/news/u-lutsku-zyavivsya-noviy-mural-24430>
(дата звернення 23.05.2023)

19.URL:<https://persha.kr.ua/news/showbiz/222678-mural-iz-tarasom-shevchenkom-prykrasyv-shkolu-na-kirovogradshhyni/> (дата звернення 23.05.2023)

20.URL: <https://darn.kyivcity.gov.ua/news/16955.html> (дата звернення 23.05.2023)

21.URL: <https://tvoemisto.tv/news/lvivski-shkolyari-stvoryly-mural-na-natsionalnopatriotychnu-tematyku-124450.html> (дата звернення 23.05.2023)

22. URL: <https://varosh.com.ua/noviny/muraly-uzhgoroda-14-art-ob-yektiv-yaki-z-yavylsya-v-misti-z-pochatkom-povnomasshtabnoyi-vijny/> (дата звернення 23.05.2023)

23. URL: <https://tvoemisto.tv/news/u-ivovi-vidkryly-30metrovyi-mural-prysvyac-henyi-mariupolyu-138520.html> (дата звернення 23.05.2023)

24.URL: <https://mural.kh.ua/mural-kharkiv-hero/>
23.05.2023)

(дата звернення

25.URL: <https://suspilne.media/468620-mural-prisvacenij-bahmutu-j-artemsoli-v-irpeni-dopovnat-zgadkou-pro-soledar/>
23.05.2023)

(дата звернення

26.URL: <https://suspilne.media/275587-u-kievi-na-podoli-zavivsa-privid-kieva/> (дата звернення 23.05.2023)

27.URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/82027/> (дата звернення 23.05.2023)

28.URL: <https://procherk.info/news/7-cherkassy/103095-u-cherkash-domaljuvali-mural-iz-vijskovim> (дата звернення 23.05.2023)

29.URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3611019-u-poltavi-vidkrili-mural-prisvacenij-zahisniku-mariupola-volini.html> (дата звернення 23.05.2023)

30.URL: <https://zaxid.net/u-hmelnitskomu-namalyovali-mural-na-chest-spetspri-znachentsiv-zbrojnih-sil-ukrayini-n1535420> (дата звернення 23.05.2023)

31.URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/04/29/254057/> (дата звернення 23.05.2023)

32.URL: <https://suspilne.media/423531-u-rivnomu-stvorili-mural-v-pamat-vijskovogo-zsu-oleksandra-macievskogo/> (дата звернення 23.05.2023)

33.URL: <https://rv.npu.gov.ua/news/svitlo-peremozhe-temryavu-u-rivnomu-na-golovniy-budivli-politsii-oblasti-zyavivsvya-patriotichniy-mural?vacancy=1> (дата звернення 23.05.2023)

34.URL: <https://bigkyiv.com.ua/u-kyyevi-zyavyvsya-novyj-mural-prysvyachenij-dvom-zagyblum-zahysnykam-ukrayiny/> (дата звернення 23.05.2023)

35.URL: <https://kufer.media/misto/muraly-frankivska/> (дата звернення
23.05.2023)

